

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ
ЯК ПОТЕНЦІАЛ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУCULTURAL HERITAGE SITES OF ODESSA REGION
AS A POTENTIAL FOR TOURISM DEVELOPMENT

У статті розглядається питання потенціалу використання пам'яток культурної спадщини Одеської області для туристичної діяльності. На основі класифікації об'єктів проведено систематизацію за видами, їх поширення за адміністративними одиницями регіону. Значним є масив пам'яток археології та архітектури, їх концентрація зосереджена в приморській зоні, Бессарабії тощо. Важливою складовою частиною культурної спадщини також є колишні колонії переселенців на територію Північного Причорномор'я (болгарські, німецькі колонії переважно), які також формують культурний ландшафт, нематеріальну культуру, частково втрачену. Розглянуті програми розвитку туризму області передбачають інтенсифікацію роботи у розробленні нових туристичних маршрутів, залучення нових об'єктів культурної спадщини. Реєстр пам'яток культурної спадщини не враховує значної частини об'єктів, що також можуть становити інтерес для туристів.

Ключові слова: культурна спадщина, нерухомі об'єкти культурної спадщини, насиченість пам'ятками культурної спадщини, етнотуристичні райони, локальні туристичні дестинації.

В статті рассматривается вопрос потенциала использования памятников культурного наследия Одесского региона для туристической деятельности. На основе классификации объектов проведена систематизация по видам, их распространение по административным единицам Одесского региона. Значителен массив памятников археологии и архитектуры, а их концентрация сосредоточена в приморской зоне, в Бессарабии. Важной составляющей культурного наследия также являются бывшие колонии переселенцев в Причерноморье, формирующие специфический культурный ландшафт и нематериальную культуру, частично утраченную. Региональные программы развития туризма области предусматривают усиление работы в разработке новых туристических маршрутов, привлечение новых объектов культурного наследия. Реестр памятников культурного наследия не учитывает значительной части объектов, которые также могут представлять интерес для туристов.

Ключевые слова: культурное наследие, недвижимые объекты культурного наследия, насыщенность памятниками культурного наследия, этнотуристические районы, локальные туристические дестинации.

УДК 338.48

<https://doi.org/10.32843/infrastruct45-32>**Ярьоменко С.Г.**

к.г.н., доцент,
доцент кафедри туристичного
і готельно-ресторанного бізнесу
Одеський національний економічний
університет

Iaromenko Sergii

Odessa National Economic University

The potential of using the monuments of cultural heritage in Odessa region for tourist activities are considered in this article. According to the Law of Ukraine "On Protection of Cultural Heritage", cultural heritage sites are divided by complexes, type (monuments of archeology, architecture, history, monumental art, etc.), category (national and local importance). There are 26 cultural heritage sites of national importance in Odessa region. Based on the classification of objects, the systematization by types, their distribution by administrative units of the Odessa region was carried out. There is a significant array of monuments of archeology and architecture, especially sacred, and their concentration is concentrated in Odessa and suburbs, Bilgorod-Dnistrovsky, Izmail, Southern Bessarabia, etc. The calculation of the cultural heritage sites' saturation indicator (number of sites per 100 sq. km) shows that the largest concentration of objects by national and local importance in rural areas is located in Lyman, Kiliia, Podilsky, Reni, Ovidiopol districts. The important component of the cultural heritage is also the former colonies of migrants to the territory of the Northern Black Sea coast – Bulgarians, Germans, Russians-Lipovans, who also formed a specific cultural landscape, intangible culture. Such resources of intangible cultural heritage also have a territorial location in Bessarabia, the suburbs, the north of the region and the Ukrainian-Moldovan border. The considered programs of regional tourism development envisage intensification of work in the development of new tourist routes (up to 10), attraction of new objects of cultural heritage, and the economic benefit. In addition, the register of cultural heritage sites does not take into account a significant part of the objects that may also be of interest to tourists, as Odessa region is one of the five regions with significant tourist arrivals. It is proposed in the tourism development program of Odessa region to review the potential of cultural heritage and the possibility of attracting new tourist destinations.

Key words: cultural heritage, immovable objects of cultural heritage, saturation of cultural heritage monuments, ethno-tourist areas, local tourism destinations.

Постановка проблеми. Розвиток міжнародного туризму на початку 2020 року стикнувся з проблемами закриття кордонів, обмеження переміщення пасажирів за регіонами, окремими країнами у зв'язку з пандемією COVID-19. З іншого боку, Україна є однією з країн, де сальдо туристичного потоку є негативним – більша частина туристів виїжджає за кордон. Ця тенденція є негативною для туристичної сфери країни, оскільки зменшує економічні та інфраструктурні можливості реалізації комплексу послуг сфери туризму: завантаження закладів розміщення, реалізації послуг туристичних підприємств тощо.

Проте значний потенціал культурної спадщини може бути реалізований для громадян України в

умовах продовження пандемії та обмеження руху до інших країн. Крім цього, культурна спадщина залишається важливим складником в екскурсійному обслуговуванні туристів та екскурсантів. Підтримка внутрішнього туризму, пропозиції вже популярних об'єктів культурної спадщини, розроблення нових маршрутів з об'єктами культурної спадщини може слугувати інтенсифікації туристичних потоків між регіонами України, поживати внутрішній туризм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість публікацій пов'язана з регіональними дослідженнями розвитку культурно-пізнавального туризму – на рівні окремої адміністративної одиниці України або частини туристично-рекреаційного

району або туристичного центру (О. Никига [1]; Б. Оробчук [2]). Г. Вишевська [3] наголошує на необхідності сегментації та диверсифікації продукту культурно-історичного туризму, задоволення потреб різних категорій споживачів. Важливим аспектом розвитку культурно-пізнавального туризму є діяльність музеїв як складника екскурсійного обслуговування та інфраструктури для організації пізнавального туризму (О.В. Шикіна, Н.В. Нечева [4]). Особливої уваги заслуговує праця К.Д. Діденко [5] про роль історичних міст у розвитку пізнавального туризму, які не тільки виступають окремою категорією ансамблю споруд, але й також відображають певні періоди розвитку суспільства, формуючи відповідний культурний ландшафт, який, за М.Д. Гродзинським [6], є наслідком одночасного процесу зміни природного середовища для потреб суспільного розвитку й одночасно – пристосуванням етносу до природних чинників. Дослідження етнотуристичних ресурсів Одеської області розглядається у роботі М.Л. Орлової [7], а пропозиція районування регіону за рекреаційно-туристичними ресурсами розглядається у роботі О.І. Ніколаєвої [8].

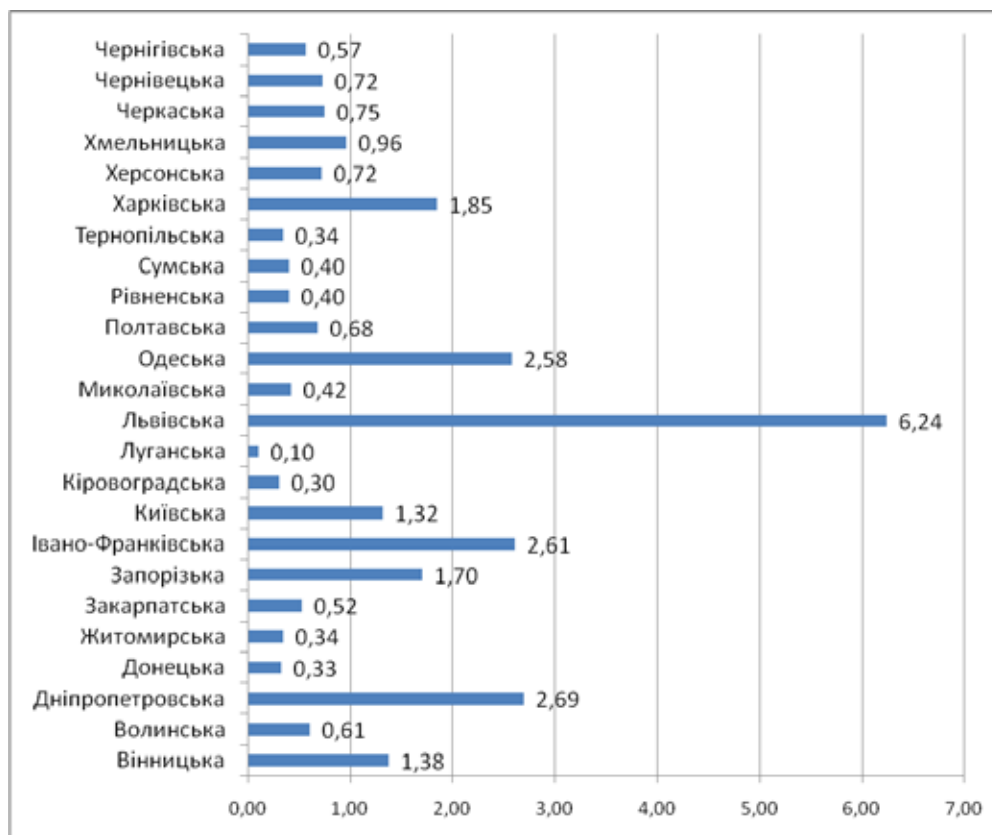
Постановка завдання. Метою дослідження є оцінка потенціалу Одеського регіону у розвитку

внутрішнього туризму завдяки використанню пам'яток культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Тенденції розвитку туризму та туристичних потоків за регіонами України показують, що Одеська область входить до п'ятірки регіонів із найвищою часткою туристів, що були обслуговані суб'єктами туристичної діяльності (туроператорами та турагентами) – 72 302 особи, після м. Київ, Львівської, Івано-Франківської, Дніпропетровської областей (рис. 1).

Розвиток туристичної діяльності в Одеській області пов'язаний як із природно-рекреаційними ресурсами, так і з культурною спадщиною. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [10], пам'ятки культурної спадщини є об'єктами цієї спадщини, які внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або взяті на державний облік. Об'єкти культурної спадщини класифікуються за типами, видами, а в обліку поділяються на національного та місцевого значення (рис. 2).

Державний реєстр нерухомих пам'яток України включає 4719 одиниць, з них 891 – національного значення, 3828 – місцевого значення. Так, найбільша частка пам'яток розміщена у м. Київ (18,52%), Чернігівській областях (8,98%), АР Крим (7,07%), найменша – у Тернопільській (0,56%),

*без тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя, частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області

Рис. 1. Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами України у 2017 році (без м. Київ) [9]

Кіровоградській (0,67%). В Одеській області частка пам'яток національного значення становить 2,92% (або 26 об'єктів) [11].

Проте необхідно зазначити, що частина пам'яток національного значення взята на облік відповідно до законодавства Української РСР. Відповідно до регіонального розподілу цих пам'яток, в Одеській області нараховується 48 об'єктів або 2,7% від усіх об'єктів культурної спадщини, взятих на облік відповідно до законодавства УРСР [12].

Серед пам'яток національного значення на території Одеської області більшість належить до

цивільної архітектури, об'єктів сакральної (культуової) архітектури, монументального мистецтва та пам'яток археології (табл. 1).

Оцінювання потенціалу Одеського регіону за кількістю об'єктів культурної спадщини пов'язане з кількома аспектами: об'єкти, які внесені до реєстру пам'яток, можна верифікувати; інші об'єкти, що можуть претендувати на включення до реєстру пам'яток.

Значна частина таких об'єктів пов'язана із будовами періоду активного заселення Бессарабії та півдня і створенням колоній болгар, німців, поселеннями

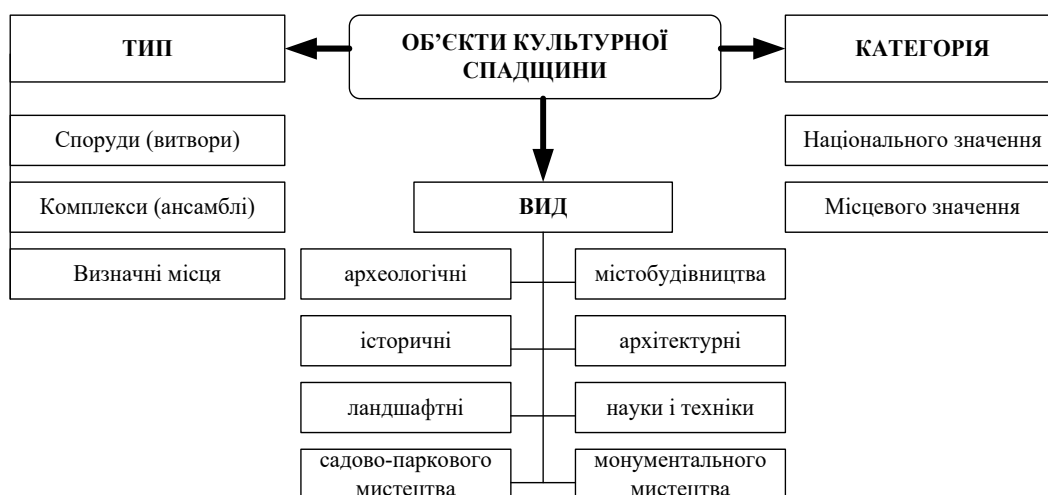

Рис. 2. Класифікація нерухомих об'єктів культурної спадщини України

Таблиця 1

Пам'ятки національного значення на території Одеської області

Адміністративні одиниці (міста, райони)	Пам'ятки національного значення, пам'ятки архітектури (за законодавством УРСР)					
	археологічні	оборонної архітектури	сакральна архітектура	цивільна та громадська архітектура	пам'ятки історії, науки і техніки	пам'ятки монументального мистецтва
Білгород-Дністровський	2					
Біляївський	1		2			
Болградський			1			
Ізмаїльський	1		3		1	
Кілійський	1		1			
Кодимський						
Лиманський	2		1			
Подільський			1			
Овідіопольський	3					
Ренійський	4					
м. Білгород-Дністровський	2	1	1			
м. Ізмаїл			6			1
м. Одеса		1	3	33	2	4
Всього	16	2	19	33	3	5

Джерело: розроблено автором на основі джерел [11; 12]

козаків, колишніми аулами тюркських племен тощо. Такі об'єкти можуть бути основою для ностальгійного або етнічного (етнографічного) туризму, їх необхідно реєструвати, створювати кадастр.

У таблиці 2 нами розраховано насиченість об'єктами культурної спадщини сільських адміністративних районів Одеської області без міських поселень. Найбільш складним залишається включення об'єктів, які не внесені до реєстру.

На основі розрахованих показників нами створено картосхему розподілу об'єктів культурної спадщини за сільськими адміністративними районами (рис. 3) без урахування міських поселень.

Більшість об'єктів культурної спадщини розміщені навколо Одеси та околиць, у Придунав'ї та на півночі області. Проте значна частина об'єктів натепер не виявлена, не включена до туристичних маршрутів, оскільки не має статусу пам'ятки та не включена до реєстру, відсутня інформація про цей об'єкт.

Етнічний склад Одеської області, що змінювався протягом ХІХ–ХХ століть, залишив значну

культурну спадщину – матеріальну і нематеріальну, етносів, що проживали в минулому або проживають зараз на території регіону.

Створена етносами культурна спадщина також є потенціалом розвитку туризму Одеської області. Сюди належать об'єкти культурної спадщини, колишні колонії та культурні ландшафти, які змінювалися відповідним етносом. Такі дослідження є у М.Л. Орлової, яка виокремила етнотуристичні райони (Північний, Центральний, Південний) відповідно до забезпеченості етнічно туристичними ресурсами (рис. 4).

О.І. Ніколаєва поділяє Одеський регіон на рекреаційні зони (Лісостепова, Центральностепова, Приморська, Приміська) та визначає спеціалізацію кожної із зон за видами туристично-рекреаційної діяльності [8].

Найбільш привабливою з погляду як культурної спадщини, так і організації сфери туризму залишається приморська зона навколо Одеси та узбережжя Овідіопольського і Білгород-Дністровського районів, а також Придунайський район, що

Таблиця 2

Об'єкти культурної спадщини Одеської області та насиченість ними адміністративних одиниць

Адміністративні одиниці (міста, райони)	Пам'ятки національного значення	Пам'ятки місцевого значення	Кількість пам'яток, всього	Площа району, км ²	Насиченість території пам'ятками культурної спадщини	Об'єкти, не внесені до реєстру пам'яток культурної спадщини**
Ананьівський				1104	0	1
Арцизький				1379	0	
Балтський				1317	0	9
Березівський		2	2	1637	0,12	
Білгород-Дністровський	2		2	1852	0,10	8
Біляївський	3		3	1496	0,20	10
Болградський	1		1	1364	0,07	6
Великомихайлівський				1436	0	5
Іванівський				1162	0	1
Ізмаїльський	5		5	1254	0,39	
Кілійський	2	2	4	1359	0,29	12
Кодимський		1	1	818	0,12	9
Лиманський	3		3	1487	0,20	3
Подільський	1	3	4	1037	0,38	
Окнянський				1013	0	
Любашівський				1100	0	4
Миколаївський				1093	0	2
Овідіопольський	3	1	4	815	0,49	12
Ренійський	4		4	861	0,46	10
Роздільнянський				1368	0	4
Савранський		2	2	618	0,32	1
Саратський				1475	0	6
Тарутинський				1874	0	5
Татарбунарський				1748	0	7
Захарівський				956	0	
Ширяївський				1502	0	1

Джерело: розраховано автором на основі джерел [11; 12; 13**]

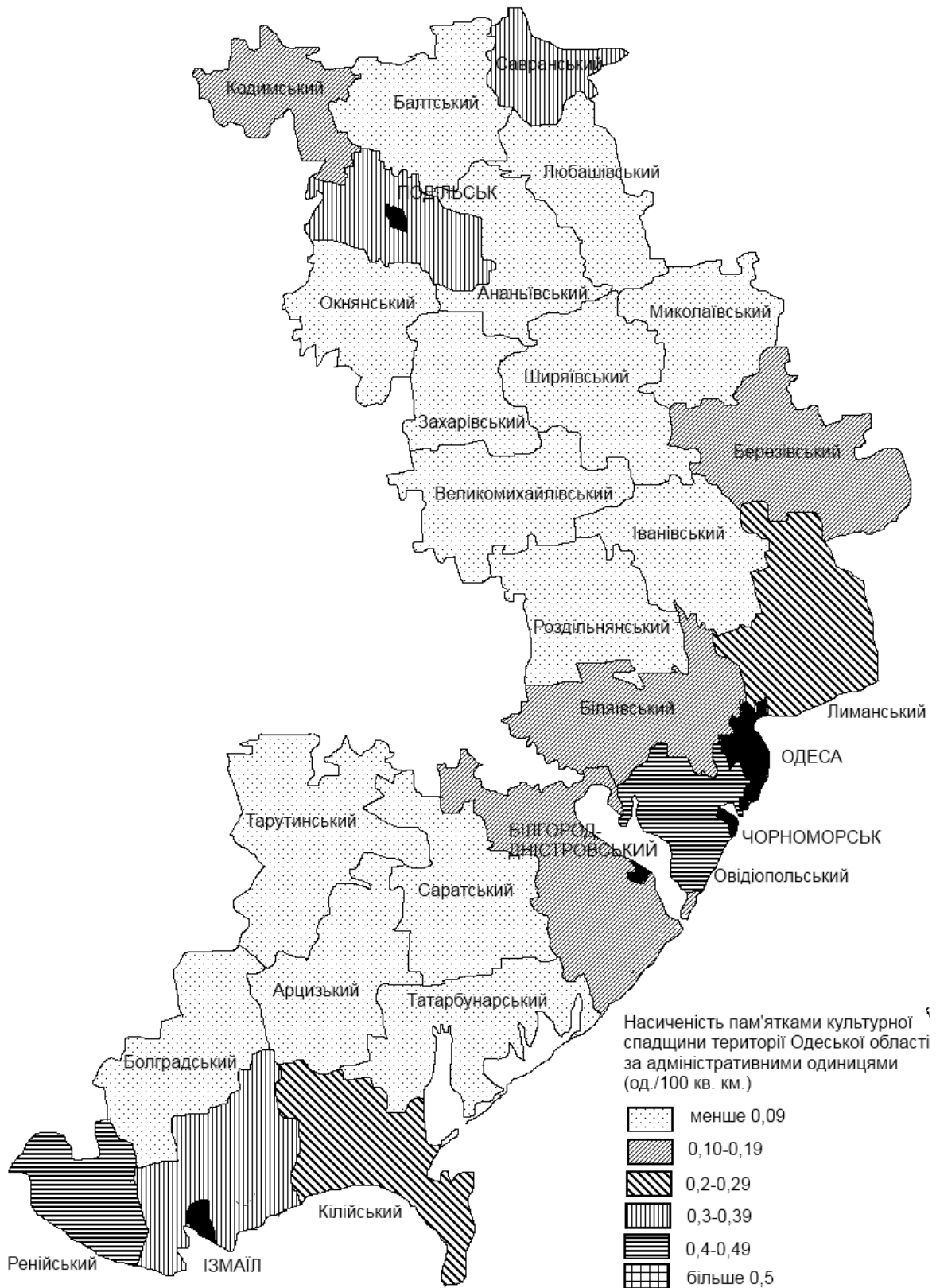

Рис. 3. Насиченість пам'ятками культурної спадщини сільських адміністративних одиниць Одеської області

Джерело: розробка автора

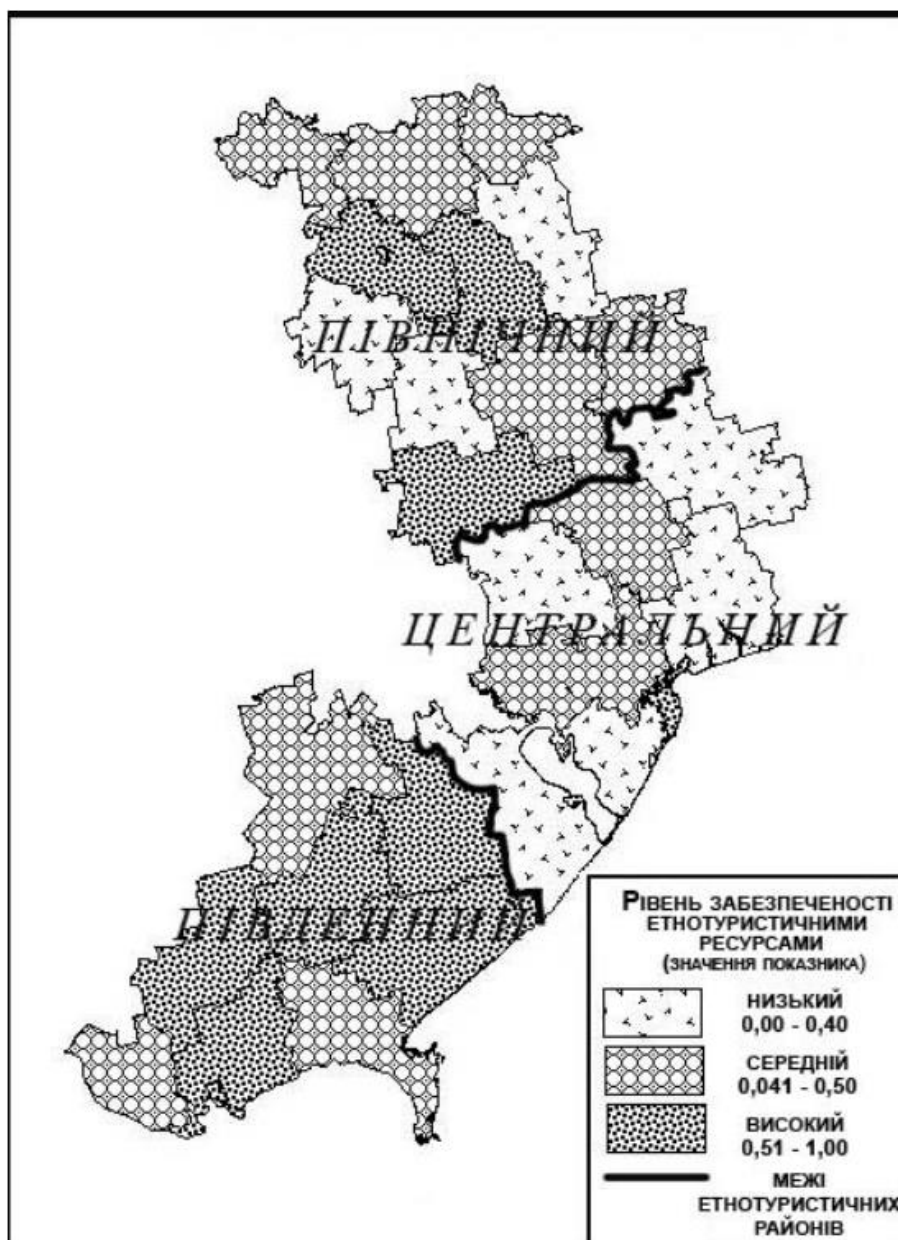

Рис. 4. Етнотуристичні райони Одеської області (за М.Л. Орловою) [7]

характеризується етнічною мозаїчністю, культурною спадщиною нерухомих об'єктів та нематеріальної культури болгар, молдован, липованів тощо.

Розвиток туристичної сфери в Одеській області пов'язаний із двома програмними документами: «Стратегія економічного та соціального розвитку Одеської області на період до 2022 року» [14], а також «Програма розвитку туризму і курортів в Одеській області на 2017–2020 роки» [15], в якій туризм та рекреація віднесені до стратегічних пріоритетів.

Так, програма передбачає такі основні напрями, як:

- збільшення кількості потоку туристів до Одещини на 20,0%;
- збільшення кількості проведених заходів, що належать до подієвого туризму, на 15,0%;

- збільшення кількості нових туристично-екскурсійних маршрутів на 25,0%;

- збільшення кількості установ у сфері туризму в Одеській області на 15,0% [14] (табл. 3).

Стратегія розвитку Одеської області на період 2021–2027 років передбачає у туристичній діяльності ключовий напрям – глобалізацію культурного і туристичного середовища та інфраструктурний розвиток.

Одним із напрямів розвитку є технічне завдання «Розвиток внутрішнього українського туризму». Це завдання передбачає:

- залучення органів державної та регіональної влади до підтримки туризму та його сприяння;
- створення локальних цільових програм – на рівні громад;

**Очікувані результати від реалізації Програми
в динаміці змін цільових показників в Одеській області**

Показники	2017	2018	2019	2020
Кількість нових туристично-екскурсійних маршрутів, од.	8	8	10	10
Туристичний збір, млн грн.	6,6	7,2	7,8	8,4
Сума податкових надходжень від туристичної діяльності, млн грн.	105	120	135	150
Загальна кількість туристів, млн ос.	3,8	4,6	5,1	6,8

Джерело: розроблено автором на основі джерела [15]

– забезпечення інформаційною базою для розроблення та формування локальних туристичних дестинацій та створення туристичних кластерів [14].

Важливе місце займає також організація етнофестивалів та інших подій, пов'язаних із використанням культурного потенціалу регіону (наприклад, етнофестиваль «Чумацький шлях»). Пропонується також переоцінка туристичного потенціалу сільських адміністративних регіонів та розбудова туристичної і супутньої інфраструктури.

Висновки з проведеного дослідження.

Основні туристичні маршрути реалізуються у напрямку до Білгорода-Дністровського та с. Шабо, м. Вилкове, навколо приміської зони Одеси (у доступності 1 дня). Залишаються незадіяними значна частина туристичних об'єктів на півночі Одеської області, а також сільські території центральної частини Одеської області, Бессарабії. Основною проблемою залишається відсутність або низький рівень інфраструктури для розвитку туризму. У більшості внутрішніх сільських районів області відсутні заклади розміщення, харчування, необхідна транспортна система, додаткові послуги для організації дозвілля. Одним із можливих напрямів розвитку сільських регіонів Одеської області, наповнення турів пізнавальними екскурсіями до об'єктів культурної спадщини та організації дозвілля, є підтримка сільського туризму. Збереження об'єктів культурної спадщини пов'язане із оцінюванням їхньої культурної та історичної цінності, внесенням до реєстру пам'яток регіону, реставрацією та відновленням за потреби. Підтримка етнокультурної спадщини в колишніх або збережених колоніях переселенців може бути у вигляді організації музею, проведення традиційних свят тощо, які є привабливими для туристів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Никига О. Пізнавальний туризм: сутність та особливості організації. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туризму в регіонах України : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (18–19 травня 2017 р., м. Львів). Львів, 2017. С. 81–84.
2. Оробчук Б. Перспективи розвитку екологічного та культурно-пізнавального туризму в зоні дністровського каньйону. Соціально-економічні проблеми і держава. 2008. Вип. 1 (1). С. 128–133.

3. Вишневецька Г. Г. Потенціал культурно-пізнавального туризму у збереженні культурної спадщини України. Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2013. Вип. 19(2). С. 192–196.

4. Шикина О., Нєчева Н. Дослідження стану музейного господарства в Україні. Науковий вісник Одеського національного економічного університету : зб. наук. праць. Одеса, 2019. № 9–10 (272–273). С. 146–162.

5. Діденко, К.Д. Роль історичних міст України в розвитку внутрішнього туризму. Український географічний журнал, 2014. № 3. С. 52–56. URL: <https://doi.org/10.15407/ugz2014.03.052> (дата звернення: 21.03.2020).

6. Гродзинський, М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. (Т. 2). К.: Київський університет, 2005. 503 с.

7. Орлова М.Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Одеса, 2009. 20 с.

8. Ніколаєва О.І. Рекреаційний господарський комплекс Одеського регіону : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Харків, 2018. 20 с.

9. Туристична діяльність в Україні у 2017 році : Статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_td_2017.pdf (дата звернення: 13.06.2020).

10. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. Редакція від 07.06.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 13.07.2020).

11. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406 (дата звернення: 20.03.2020).

12. Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963 р. № 970. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF> (дата звернення: 20.03.2020).

13. Пам'ятки України: енциклопедія пам'яток. URL: <http://encyclosights.com/?ln=3> (дата звернення: 11.07.2020).

14. План заходів із реалізації у 2021–2023 роках Стратегії розвитку Одеської області на період 2021–2027 років. Додаток до рішення Одеської обласної ради від 03 березня 2020 року № 1229-VIII. URL: <https://oda.odessa.gov.ua/socialeconomic/strategy21-27> (дата звернення: 07.06.2020).

15. Програма розвитку туризму і курортів в одеській області на 2017–2020 роки. Додаток до рішення Одеської обласної ради від 23.12.2016 р. № 285-VIII. URL: <https://oda.odessa.gov.ua/statics/pages/files/5a58d0f18f339.pdf> (дата звернення: 07.06.2020).

REFERENCES:

- Nykyha O. (2017). Piznavalnyi turizm: sutnist ta osoblyvosti orhanizatsi [Cognitive tourism: the essence and features of the organization.]. *Proceedings of the Suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku turyzmu v rehionakh Ukrainy (Ukraine, Lviv, May 18–19, 2017)* (eds. Voloshyn I. M., et al.). Lviv: LUPC, pp. 81–84.
- Orobchuk B. (2008). Perspektyvy rozvytku ekolohichnoho ta kulturno-piznavalnoho turyzmu v zoni dnistrovskoho kanionu. [Prospects for the development of ecological and cultural-cognitive tourism in the Dniester canyon]. *Socio-economic problems and the state*, vol. 1, no. 1, pp. 128–133.
- Vyshnevskaya H.H. (2013). Potentsial kulturno-piznavalnoho turyzmu u zberezheni kulturnoi spadshchyny Ukrainy. [The potential of cultural and cognitive tourism in preserving the cultural heritage of Ukraine]. *Ukrainian culture: past, present, ways of development*, vol. 19, no. 2, pp. 192–196.
- Shykina O., Niecheva N. (2019). Doslidzhennia stanu muzeinoho hospodarstva v Ukraini. [Research of the state of museum economy in Ukraine]. *Scientific Bulletin of Odessa National Economic University*, vol. 9–10, no. 272–273, pp. 146–162.
- Didenko, K.D. (2014). Rol istorichnykh mist Ukrainy v rozvytku vnutrishnoho turyzmu. [The role of historical cities of Ukraine in the development of domestic tourism]. *Ukrainian Geographical Journal*, 3, 52–56. Available at: <https://doi.org/10.15407/ugz2014.03.052> (accessed 21 March 2020).
- Hrodzynskiy, M.D. (2005). *Piznannia landshaftu: mistse i prostir*. [Cognition of the landscape: place and space]. Kyiv: Kyiv University. (in Ukrainian).
- Orlova M.L. (2009). *Resursy etnichnoho turyzmu rehionu: suspilno-geohrafichna otsinka (na materialakh Odeskoi oblasti)*. [Resources of ethnic tourism in the region: socio-geographical assessment (on the materials of Odessa region)] (PhD Thesis), Odesa: Odesa Mechnikov National University.
- Nikolaieva O.I. (2018) *Rekreatsiyni hospodarskyi kompleks Odeskoho rehionu* [Recreational economic complex of the Odessa region] (PhD Thesis), Kharkiv: Kharkiv Karazin National University.
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2018) *Turystychna diialnist v Ukraini u 2017 rotsi* [Tourism in Ukraine in 2017] Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_td_2017.pdf (accessed 13 June 2020).
- Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny : Zakon Ukrainy vid 08.06.2000 r. #1805-III*. Redaktsiia vid 07.06.2020 r. [On the protection of cultural heritage: Law of Ukraine of 08.06.2000 № 1805-III. Edition from 07.06.2020] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (accessed 13 July 2020).
- Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pam'yatok Ukrainy* [State Register of Immovable Monuments of Ukraine] Available at: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406 (accessed 20 March 2020).
- Pro vporiadkuvannia spravy obliku ta okhorony pamiatnykiv arkhitektury na terytorii Ukrainy RSR*. Postanova Rady Ministriv Ukrainy RSR vid 24.08.1963 r. #970 [On streamlining the registration and protection of architectural monuments on the territory of the Ukrainian SSR. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR of August 24, 1963, № 970] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF> (accessed 20 March 2020).
- Pamiatky Ukrainy: entsyklopediia pamiatok* [Sights of Ukraine: encyclopedia of monuments] Available at: <http://encyclosights.com/?ln=3> (accessed 11 July 2020).
- Plan zakhodiv iz realizatsii u 2021–2023 rokakh Stratehii rozvytku Odeskoi oblasti na period 2021–2027 rokiv*. Dodatok do rishennia Odeskoi oblasnoi rady vid 03 bereznia 2020 roku #1229-VIII [Action plan for the implementation in 2021–2023 of the Development Strategy of Odessa region for the period 2021–2027. Annex to the decision of the Odessa regional council of March 3, 2020 № 1229-VIII] Available at: <https://oda.odessa.gov.ua/socialeconomic/strategy21-27> (accessed 7 June 2020).
- Prohrama rozvytku turyzmu i kurortiv v odeskii oblasti na 2017–2020 roky*. Dodatok do rishennia Odeskoi oblasnoi rady vid 23.12.2016 r. #285-VIII [Program for the development of tourism and resorts in the Odessa region for 2017–2020. Annex to the decision of the Odessa regional council dated 23.12.2016 № 285-VIII] Available at: <https://oda.odessa.gov.ua/statics/pages/files/5a58d0f18f339.pdf> (accessed 7 June 2020).